

Az SZTE Kutatóegyetemi Kiválósági Központ tudásbázisának
kiszélesítése és hosszú távú szakmai fenntarthatóságának megalapozása
a kiváló tudományos utánpótlás biztosításával”

Eötvös Loránd Kollégium Nyelvészeti Műhely

2012. 04. 15.

Szavak, amik Szegeden születtek

Németh Miklós

TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0012 projekt

- Az előadásban tárgyalandó szavak: ***digó, gányó.***
- **Közös jellemzőik**
- -a szegedi népnyelv szavai, a városi népnyelvbe kerültek be
- -viszonylag kései, 18-19. századi átvételek
- -nyelvföldrajzi terjedésük valamennyire nyomon követhető
- -eljutottak más társadalmi nyelvváltozatokba is
- -a szakirodalom nem kötötte őket következetesen Szegedhez
- -a szóalak fogalmilag tisztázatlan jelentésviszonyok kíséretében kölcsönződött
- -a szavak jelentése változott a kölcsönzési folyamatban
- -hangalakjuk változott

Célok

- 1. Bizonyítani, hogy az átvétel Szegeden történt, és így a szóföldrajzi terjedés **kiindulási góca Szeged**
- 2. A **nyelvföldrajzi terjedés** folyamatát figyelemmel kíséreni.
- 3. A terjedést fékező és azt gyorsító tényezők számbavétele: a szavakhoz illetőleg a velük jelölt néprétegekhez kapcsolódó **attitűdök** vizsgálata.

Digó

- *Digó* 'olasz' szavunk ma közismert, az **informális stílusrétegekben** gyakran használt élőnyelvi szó, némileg **pejoratív**.
- **Szinonimái:** a semleges *olasz* és az archaikus *talján*.
- Az ÉKsz.2 a megváltozott szóhasználati szokásokkal összhangban: *bizalmas* és *tréfás* minősítést ad neki.
- **Élőnyelvi elterjedtsége:** bizonyítja, a Google 11500 találatot jelez a *digó*-ra a magyar nyelvű oldalakon. Az internetes oldalakon a *digó* különféle az *olasz* népnév stilisztikailag erősebb szinonimájaként.
- Például egy csirkeétel nevében: *Calzoni con petto di pollo avagy csirkefantázia digó gatyában*.
- Egy autósoknak szóló fórumban: *Öreg Lancia nem vén digó és A pénznyelő digó* (egy 156-os Alfa Romeo tulajdonosának panasza).
- **Az írott nyelv formálisabb változataiban:** a Magyar Nemzeti Szövegtár 187 milliós korpuszában 42 előfordulást találunk, ami azt jelenti, hogy a *digó* szó előfordulása 0.22 – millió szavanként.
- MNSz. adatok: az írott nyelvben csak szórványosan fordul elő.

Digó

- Szilárd etimológiája van (Karinthy 1946).
- Szegeden keletkezett szó-e?
- Érvek a **szegedizmus jelleg** mellett:
- **1. Első írott előfordulása: 1880, Szeged** (Szegedi Napló 155): *„A digók (így nevezte el népünk az olasz munkásokat) megszerették az enyhébb magyar éghajlatot, és van már köztük nem egy, aki haza sem készül többé, hanem itt marad, ősapjává válván leendő tősgyökeres szegedi családoknak, mint ahogy van itt számtalan német és nem kevés török eredetű familia is.”*
- Ebben az idézetben fontosnak tartom
- **1. A nyelvi újításra való reflektálást:** az *így nevezte el népünk* megállapítást, hiszen itt szinte születése pillanatában minősíti az újítást a kortárs.
- **2. Az olaszok digó elnevezése, a szegedi népnyelvben** történt. Ez az állítás természetesen akkor igaz, ha a *népünk* kifejezés a helyi lapban Szeged polgárait, a *szegedi nemzetre* utal.

Digó

- 2. **Második írott adata: 1881, Szeged** (Szegedi Napló 183. 2.): *„Tele vagyunk digókkal. Dante selyemlány nyelve hangzik Szegeden, hol a levegő ő-vel van megzsírozva.”*
- 3. A *digó* szó első szótári adatát Szinnyei közli a MTsz.-ban (*digó* a.): *„Digó: olasz munkás, a ki taligán földet hord (Szeged Baligó János).”* Az anyaggyűjtés ideje: (1885–90).
- A SzegSz. (*digó* a.), mely az alábbiak szerint különíti el annak **jelentésrétegeit:**
 - 1. 'olasz taligás kubikos, aki a Víz után a város feltöltési munkálataiban részt vett.'
 - 2. 'olasz fagylaltos, aki régebben az utcán csengős kocsit tologatott és így árulta a fagylaltot.'
 - 3. 'néha a bolgárkertészeket is nevezik így.'
 - 4. 'italus'

Digó

- 3. A *Digófőd* helynév Szegeden
- **4. A SzegSz. hét olyan összetett szót** tartalmaz, amelyekben a *digó* előfordul elő- vagy utótagként: *digókocsi, digólapát, digóökör, digónóta, kordésdigó* (ezek a kubikosmunkához kapcsolódnak), valamint a *digótakony, digópaprika*.
- **5. A tájnyelvi előfordulások (az ÚMTSz. alapján) a nyelvföldrajz szemszögéből:** a *digó* szó 'olasz kubikos' jelentésben felbukkan: Szeged, Makó, Hódmezővásárhely, Szentes városában. Egyéb jelentésben: Adán és Szegeden. A 70 kilométeres sugarú körön kívül: egyetlen adat Biharból.
- 6. Bálint Sándor (1957) tanúsága szerint egy szegedi **frazeológiai egységben** is előkerül egy összetett szó előtagjaként: *Szorul, mint a digóökör* 'Akit nagyon szorítanak a munkában.'
- **Következtetés**
- a *digó* a **szegedi tájnyelv jövevényszava** volt, innen terjedt el a magyar nyelv más változataiban.

Digó

- **A terjedés első hulláma**
- A szó elterjesztői a dél-alföldi térségben a **kubikosok** lehettek, akik a szegedi újjáépítési munkák után hazatértek otthonukba.
- Szintén terjeszthette a szót a Szegeden tanuló **dél-alföldi diákság** – Csefkó Gyula (1914: 73-4): *Szegedi tanítványaim szintén szeretik az alvét, melyet a sarki cukrász egyéb magakészítette cukorneműivel együtt olykor digónak is neveznek (...)*”
- Hogyan lett a köznyelvben ismert szóvá?
- **A sajtónyelv befogadta**, az írott normába kerülést ez elősegíthette (Szegedi Napló).
- **A terjedés második hulláma**
- **Az első világháborús frontokon terjedhetett el.** Az MNSz. nyolc szépirodalmi előfordulásából hat Tersánszky Józsi Jenőnek A tirolai kocsmáros c. első világháborús elbeszéléskötetéből való.

Digó

- A szó a nyelvterület egészén ismertté vált. Semleges, értékelő mozzanattól mentes szóból **pejoratívvá vált**. Ennek oka a nyelven kívüli valóságban keresendő: a világháborús szembenállás toltta el a szó hangulatát a negatív értéktartományba.
- Ez magyarázza a **szleng**ben való előfordulásokat is (pl. Zolnai-Gedényi 1957: 71, 81 *digós*). A katonai szleng és a civil szleng közötti termékeny kölcsönzésekre nagyon sok példát ismerünk a 20. századi anyagokra vonatkozó kutatásokból.
- A szó mai stílusértéke pedig nyilvánvalóan annak is köszönhető, hogy a nyelvhasználók horizontján nem népnyelvi, hanem már **szleng** eredetű szóként jelenik meg a *digó*. A **politikailag korrekt beszédmód időszakában** nehezen nyerhet polgárjogot egy nemzet megnevezésére pejoratív kicsengésű szó a művelt köznyelvben, írott nyelvváltozatokban.

Gányó

- A *gányó* szót **ismeretlen eredetűnek tekinti** a szakirodalom. A vonatkozó nyelvészeti munkák egyáltalán nem szólnak a szó eredetéről.
- Véleményem szerint további alapos vizsgálatokkal igazolható lenne Kakuk Mátyás (1997: 73) véleménye, hogy a *gányó* szó **cigány nyelvi eredetű, a *gavuno* szóra vezethető** vissza melynek jelentése: ‘nem cigány’ és ‘falusi’. Ugyanebben a munkában másutt így ír a jelentésről: „eredetileg ‘a településen házzal nem bíró’-t jelenthette.
- A fenti, az etimológiai kutatás eszközeivel nem megalapozott minősítés véleményem szerint nagyon valószínű, azonban a bizonyítás a cigány nyelvváltozatokban jártas kutatóra vár.
- Érdekes, hogy a cigány jövevényszavakat is említő Bálint Sándor nem sorolja be a *gányó* szót a szegediek által is ismert cigány jövevényszavak közé.

Gányó

- szó jelentése a SzegSz. és a MNéprLex. szerint:
- ‘dohánykertész’. Ezek a dohánykertészek idegen, bérelt földön termesztették a dohányt, elsősorban a Dél-Alföldön. A dohánykertészek sokszor távol éltek az állandó településektől, piszkos, egészségre ártalmas munkát végeztek. Nem cselédbéért, hanem ún. felesbérletben dolgoztak. *„A hagyományos földművelést folytató parasztoktól megkülönböztette őket értékes szaktudásuk, hagyományaik, életmódjuk, szokásaik, viseletük, magatartásuk, munkaszervezetük és a munkát kereső nagy mozgékonyáguk.”*
- Szuromi Szarka István: *„A gányók dohánymunkások, mivel közvetlen kapcsolatban vannak a droggal, általában kicsik, sárgás a bőrük, nagy, csillogó szemeik vannak, hirtelen mozdulatok jellemzik őket.”*

A szegedi kirajzás és a *gányók*

- A XVIII. században Bánát és Bácska újraterelése.
- 1779. Mária Terézia megszünteti a katonai kormányzást, visszaállítja a régi magyar közigazgatási rendszert. Ekkorra a magyarság csak kisebbségként telepedhet be.
- Bánát (Temesköz): elsősorban a szegedi nagytájról, nagyjából 1779–1848 között.
- II. József uralkodása elején elrendelte a volt bánáti kamarai birtokok elárverezését. Bécsben és Temesváron adták el őket. Az árveréseken 95 helységet és 3 prédiomot jelöltek ki eladásra. (Bálint Sándor: A szegedi nemzet I-II.)
- Szegedi betelepülők: a XVIII. század második évtizedétől a Tisza mentén: Magyarkanizsa, Zenta, Ada, Óbecse, Szabadka – beolvadnak az ottani ő-ző nyelvű közösségekbe.
- A szegedi *dohánykertészek (gányók)* kitelepedése
- **Nagykikinda** (1776 táján) **Törökkanizsa** (1780), **Töröktopolya** (1790). A telepítők: a földesurak, Szeged városa vagy a kamara.

A gányó szó írott adatai

- A szóra igen kevés adat található az írott nyelvben az MNSz. adatbázisában: 11 nem tulajdonnévi előfordulás 187 millió szóban, azaz 0.07 előfordulás millió szavanként.
- **Legkorábbi írott nyelvi adatai**
- -Az **1838-as Magyar tájszótárban (134)** már megtaláljuk: „gányó, dohánytermesztő kertész. Szegedi szó. *Nátl József*. Kecskemét körül is divatos. *Csapó Dániel*.”
- -a **Vasárnapi Újság** 1854-1861 közötti számaiban, pl.: *„magunkfajta gányó (nincstelen tanyasi) ember nem süthet mindig malacgot vagy fácánt mint Pesten, hanem gányópecsenyét (sütni való tököt), mint a puszták, majorok nincstelenjei.*
- -**Jókai Mór** 1893-ban (A háromszínű kandúr): *”S aki még tíz forintot sem tud letenni a haza oltárára, az már nem polgár, csak gányó, annak a malom alatt az országgyűlése.”*
- -használta e szót **Petőfi** is 1847-ben és 1849-ben

A *gányó* szóhoz kapcsolódó **attitűdök**

- A *gányó* szóval jelölt néprétegekhez, életmódjukhoz **általában negatív képzeteket** társítottak a nyelvhasználók:
- -a falun kívüli, tanyasi életet
- -a tulajdon nélküliséget (hiszen bérlők voltak)
- -a hétköznapi szegénységet a lakás- és táplálkozás területén
- -a piszkos és egészségtelen munkát (a dohánylevelek szárítása, osztályozása)
- -a falusi normától eltérő munkaformát és szokásokat.
- Ezek az ítéletek megjelennek a *gányók* dalkultúrájával kapcsolatban is: „Az alföldi módos gazdák ...megvetéssel néztek a *gányó* nótára.” Ezt Kodály írta.
- A dohánykertészek elnevezésére használt szó **motivátlansága** is szerepet játszhatott, hiszen kevesen ismerhették a feltételezett átadó nyelvet a magyar parasztok közül. A szó **hangalakja** a motivátlansággal társulva ismét csak negatív képzeteket kelthet.

A *gányó* szóhoz kapcsolódó **attitűdök**

- Amikor a szó fölbukkan az első tájnyelvi adatközlésekben a XIX. század második felétől, a gyűjtők szintén értékes adatokat szolgáltatnak **becsmérlő, pejoratív jellegéről**.
- 1. Bánóczi József (1877: 523) Tolna megyei tájszógyűjtésében így bukkan föl: „*Gányó*: ostoba, a legsültebb paraszt.”
- 2. Szirmai Lajos (1878: 380) szegedi tájszógyűjtésében ezt olvashatjuk: „*bugris, gányó*: paraszt (az alsó városiakra mondják).”
- 3. Ferenczi János (1897: 480) alföldi gúnyneveket magába foglaló adatközlésében is fölbukkan a *Gányó*.
- 4. Benkóczy Emil szentesi tájszógyűjtésében (1908: 473) a 'részezes' jelentésmozzanat árnyalja a képet: „*gányó*: dohánykertész (ganeo = részegember;- ha jól indult a «plánta», sohasem józan, nagyokat iszik a finánc bőrére.”
- 5. Szinkovics Jenő (1913: 184) így ír Bács–Adorján község lakóiról: „csúfnevük *gányó*, mert közülük régebben nagyon sokan dohánytermeléssel foglalkoztak.”

A *gányó* szóhoz kapcsolódó **attitűdök**

- 6. Benkő Lászlónak (1982: 55) köszönhetően tudjuk, hogy Móra Ferenc, a szegedi tájnyelv ismerője is pejoratív értékben használta a szót: *gányó*: „...*azt se bírná mögemelni az olyan ötödik dűlőbeli gányó, mint kend.*” Vál.235.
- 7. Szintén szépirodalmi példa, beszélő névként tűnik fel a *Gányó* név Tersánszky Józsi Jenőnek A vízbefúlt csizmája című darabjában – 1925-ben jelent meg a Nyugat 19. számában –, olyan nevek társaságában, mint *Lidi*, *Köcsögi és Bürkés*.
- 8. Nem szerették a *gányó* elnevezést maguk a névvisezők, a dohánykertészek sem – hiszen nyilvánvalóan gúnyosnak tartották. Erre utal Bálint Sándor a SzegSz.-ban (*gányó* a.): „A Temesközbe kivándorolt szegedi népnek a dohánytermelés volt a fő foglalkozása, a *gányó* nevet azonban nem szerette, jobban örült, ha kertésznek hívták.”
- A szó a tájnyelvben **sem minősülhetett semleges hangulatúnak**, és hogy a **becsmérlő jelleg, a pejoratív érték** már az első tájnyelvi adatközlésekben érzékelhető.

A *gányó* szó nyelvföldrajzi terjedése

- 1. Joggal feltételezhető, hogy a szó terjedési góca **Szeged város és környéke** lehetett. Ezt a véleményt erősíti a Tájszótár nyelvföldrajzi minősítése.
- Másfelől alátámasztja ezt a véleményt, hogy *gányókról* és *gányófalvakról* éppen azon a nyelvföldrajzi területen beszélnek és írnak a 19. században, ahol a szegedi nép kirajzása következtében népesültek be újra a török időkben kihalttá vált területek:
- -**Bánátban** (Temesköz) – ez a terület 1779–1848 között népesült be
- -**Békésben** néhány település, pl. Szabadkígyós,
- -**Csongrád** megye Szegedhez közelebb eső településein.
- A szó terjedését a szegedi gócból elsősorban ezekkel a **migrációs folyamatokkal lehet megokolni.**
- Amikor azután az irodalom is felkapja, a művelt nagyközönség is kezdi ismerni. Sokat jelentett Justh Zsigmond *Gányó Julcsa* című 1893-as regénye is.
- A **terjedés és motivátlanság jelentésváltozással is járt**: *gányó*: ‘szedett-vedett’-egy 2008-as börtönszleng szótár szerint (Szabó 2008: 231).

A két szó összevetése

	<i>digó</i>	<i>gányó</i>
Eredete	olasz	vsz. cigány
Első adata	1880	1838
Kiindulási góc	Szeged	Szeged
Nyelvhasználati kötöttsége	köznyelvi, de pejoratív	nem köznyelvi
Terjedési tendencia	terjed	nem igazolható
Terjedést gátló tényező	pejoratív	hangalakja, a jelölt fogalom hiánya

- Köszönöm figyelmüket.